

УДК 159.9.07

Анатолій Анцибор

**ПСИХОДИНАМІЧНІ СИСТЕМИ КОНДЕНСОВАНОГО
ДОСВІДУ: Д. КЕЛЛІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЕКСПРЕСИВНО
ЗАБАРВЛЕНИХ КОНСТРУКТІВ ЯК ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ
АУТСАЙДЕРСЬКОГО СВІТОБАЧЕННЯ**

Хоча в соціально-психологічній літературі досить багато описано явищ, які б могли “пролити світло” на генезу аутсайдерства, проте слід зазначити, що описи ці, як правило, стосуються феноменів, які можуть бути лише його складовими. Аналіз, згрупування й узагальнення під таким кутом зору, здавалося б, різнорідної інформації є необхідною умовою повнішого, різнобічного розуміння цього доволі розповсюдженого явища, адже, беручи до уваги досить різні теорії, потрібно знаходити в них те спільне, що могло б збагатити наші знання й уявлення. Подібний процес нагадує рух людей, які різними шляхами дістаються до потрібного місця. Вихідним принципом може бути такий: вчення, теорії, концепції, підходи по-різному відображають чи могли б відобразити певні феномени (в нашому випадку – соціально-психологічне аутсайдерство), кожен погляд має свою унікальність і притаманний лише одному йому кут зору, а разом вони, спрямовані на певну ділянку вивчення, дають ніби голографічну картину явища, яке розглядається.

Для розуміння виникнення аутсайдерства найбільш корисними можуть бути загальновідомі уявлення, вироблені, передусім, в аналітичній, трансперсональній і когнітивній психології.

Метою статті є опис соціально-психологічного феномена аутсайдерства з точки зору психології особистісних конструктів Д. Келлі, що дасть можливість додаткового погляду на цю широко розповсюджену суспільну проблематику.

Ця тема може вважатися актуальною ще й тому, що таке поширене і, разом із тим, малодосліджене явище, як свідомість аутсайдера, постає в різних інтерпретаціях, під різними поглядами, що можуть не лише узгоджуватися, а й суттєво доповнювати один одного.

Соціально-психологічну літературу, присвячену філософії конструктивного альтернативізму та системі психологічних конструктів Д. Келлі, не можна вважати достатньою для глибокого осмислення цієї теорії, тим більше для практичного використання її надбань. Базовими з цієї тематики були і залишаються, мабуть, твори самого Д. Келлі, зокрема “Теорія особистості: психологія особистісних конструктів”, де автором

сформульовано філософську позицію, яка дістала назву конструктивного альтернативізму [3]. Доволі синкретичне поєднання теорії Д. Келлі з іншими когнітивними підходами вивчали О. Баксанський та Е. Кучер. Основні принципи практичного застосування вчення про конструкти у вигляді репертуарних решіток у звичних і нестандартних ситуаціях намагалися визначити М. Тарарухіна, М. Іонцева та ін.

Проте досить ґрунтовне осмислення принципів Д. Келлі, належну оцінку їх здійснили Д. Банністер, Дж. Майєр, Ф. Франселла, Л. Х'єл, Д. Зіглер та інші зарубіжні дослідники. Разом із тим основні надбання, теорії та практичні підходи, які з неї випливають, мають досить широке застосування, не зважаючи на непопулярність самої теорії.

Нагадаємо основні положення нашого опису впливу психодинамічних систем негативного досвіду на започаткування та розвиток аутсайдерства, щоб із цих позицій поглянути на теорію особистісних конструктів Д. Келлі:

1. Оскільки пам'ять є невід'ємною складовою ментальних процесів у свідомості, а також у сфері несвідомого, постійно накопичуються ментальні записи певного емоційного забарвлення. Роль первинних складових таких записів виконують енграми, які, у свою чергу утворюють більш складні ієрархічні структури, що часто називаються системами конденсованого досвіду (СКД) і можуть бути визначені як особливе згущення спогадів, що складається з конденсованого досвіду і пов'язаних із ним фантазій різних періодів у житті людини [2, с. 66], хоча і слід зазначити, що в різних описах аналогічні утворення можуть мати різні назви.

2. Спогади у свідомості людини не діють розрізнено, а мають чітко виражену тенденцію до утворення особливих ментальних груп. Це явище може бути назване **принципом сумарної дії емоційних зарядів**, у нашому випадку – негативних.

3. У процесі опису набуття аутсайдерської свідомості може бути використана узагальнена назва **психодинамічні системи негативного досвіду**, що може об'єднувати в собі СКД, комплекси, автоматичні утворення та інші семантичні об'єднання, які можуть впливати на створення "негативного тла", на якому протікатиме життя людини. Отже, аутсайдерство (інсайдерство, лідерство) можуть бути визначені як певне тло свідомості, на якому протікає життєва діяльність.

4. Психодинамічні системи негативного досвіду (ПСНД), отримуючи подібний за походженням емоційний заряд достатньої сили, мають здатність різко підсилювати його і створювати загальне емоційне тло негативного характеру в свідомості індивіда. Таке тло може мати домінуючий характер і змінювати в негативний бік поведінку, уста-

новки, світоглядні засади людини, інакше кажучи, сприяти утворенню аутсайдерської психології.

5. Суть аутсайдерської психології можна означити також і через процес виникнення різноманітних негативних **апріорних очікувань**, які самі по собі є складовою аутсайдерства і, не завжди відповідаючи реальності, викривляють поведінку людини в бік чисто умоглядного песимізму в будь-яких життєвих ситуаціях. Саме їх наявність може суттєво заважати встановлювати нормальні стосунки в суспільстві й адекватно реагувати на життєві події.

Своєрідною психодинамічною системою конденсованого досвіду можна також вважати притаманний кожній людині, якщо використовувати термінологію Д. Келлі, набір психологічних конструктів. Теорія, яка їх описує, досить точно і несуперечливо відображає людину з її складним внутрішнім світом і є серйозним надбанням когнітивної психології.

Підґрунтям для нього служить філософія чи, краще сказати, “філософська установка” [3, с. 35-50] конструктивного альтернативізму, сформульована автором теорії спеціально для її пояснення, суть якої можна викласти за допомогою декількох постулатів: не існує такої речі у світі, відносно якої не могло б бути двох думок, дуже часто ці думки можуть бути абсолютно різними, не дивлячись на те, що речі навколишнього світу, як і він сам, є зовсім реальними. Отже, дійсність для людини, хоч вона і беззаперечно існує, – це, крім усього, ще й предмет тлумачення і, найголовніше, вибору. Звідси випливає, що ніщо не може бути визнаним як кінцеве, незмінне, раз і назавжди визначене, оскільки воно всього лише те, що постає у свідомості людини. Зрозуміло, що дійсність постає зовсім по-різному в свідомості різних людей. У складі цих різних людей також міститься оцінка (інтерпретація) дійсності свідомістю аутайдера як одна з можливих. Проте дуже важливо знати в такому разі, що ж може виступати в ролі критерію чи хоча б слабого показника істинності як відповідності знання, уявлення, поняття чи інтерпретації до свого предмета. Виявляється, істинність може вимірюватися прогностичною здатністю утвореного “на ґрунті реальності” конструкта, а сама реальність відображення відступає ніби на другий план. Така сентенція звучить вельми оптимістично. Якщо взяти славнозвісний принцип Аристотеля “ $A \in A$ ”, то Д. Келлі сюди б вніс поправку, що $A \in$ те, що індивід пояснює, інтерпретує чи бачить як A . Отже, реальність – це те, що ми тлумачимо саме як таку, а будь-який факт можна розглядати з будь-якої точки зору [5, с. 435].

Досить важливо зазначити, що філософія конструктивного альтернативізму лише встановлює незаперечний факт можливості альтернативного тлумачення предмета, проте зовсім не містить пояснення, як

утворюється позитивне чи негативне тлумачення, хоча і не заперечує виникнення експресивно забарвлених тлумачень, отже і психологічних конструктів із негативною чи позитивною енергією.

У нашому ж випадку потрібно пам'ятати, що процес створення конструктів відбувається не у ментальному вакуумі, а у свідомості, на яку діють цілий ряд негативних і позитивних чинників, наприклад, енграм пам'яті, які, з точки зору, викладеній у пункті №1, можуть утворювати особливі згущення спогадів, що складаються з конденсованого досвіду і пов'язаних із ним фантазій різних періодів у житті людини. Відповідно до пункту №2, ці згущення мають тенденцію утворювати ментальні групи, і в своїй сукупності формувати “ментальне тло”, на якому може здійснюватися будь-який вибір. Проте цей вибір із самого початку перебуває ніби в негативному полі. Новоутворення, сформоване на емоційному тлі негативно-го характеру, може саме забарвлюватися негативно (див. п. №3) і виконувати роль неточного інструменту у викривленій системі координат.

У такому разі соціальне аутсайдерство можна уявити як доволі різку несумісність особистісних конструктів із середньостатистичними характеристиками аналогічних утворень у соціумі. Уявлення індивіда про останні – це також набір певних інструментів, який певним чином повинен співвідноситися з реальністю. Мабуть, характер такого співвідношення має досить велике значення у процесі соціалізації особистості, тому слід звернути увагу, принаймні, на три такі його параметри: 1) динаміку – як здатність змінювати систему конструктів відповідно до суспільних норм, звичаїв, уподобань, умонастроїв, моди та ін.; висока динамічність конструктів підвищує адаптаційний потенціал індивіда, його здатність до соціалізації; люди з такою властивістю, як правило, добре орієнтуються в життєвих устремліннях суспільства, “тримають руку на пульсі часу”, здатні передбачати суспільні тенденції та навіть події, вони відчують себе впевненими, адже вважають, що відрізняються високою прогностичною здатністю; 2) реалістичність – як уміння чи намагання бачити світ таким, яким він є і, головне, сприймається багатьма іншими; 3) тенденційність, наприклад, аутсайдерство, як правило, характеризується спотвореними конструктами, користуючись якими, людина бачить світ не таким, яким він є, а таким, яким вона його хоче бачити.

Слід проілюструвати думку, що новоутворення у вигляді конструктів, сформовані на негативному емоційному тлі, можуть набирати забарвлення, характерні для цього тла. Вони починають виконувати роль кривого інструмента у спотвореній системі координат, суттєво змінювати поведінку особи, додавати песимізму, заважати встановлювати нормальні стосунки, виявляти адекватну реакцію на події та ін.

Якщо допустити, що конструкт має свою позитивну і негативну частини, наприклад; Добрий – Злий, правильно було б її уявити так:

“Добрий _____ Злий”.

У свідомості песимістично налаштованої людини цей конструкт під дією вищезазначених негативних чинників набирає не лише емоційно забарвленого, а й спотвореного вигляду:

“Добрий _____ Злий”.

У такому випадку стає зрозумілим, що людина-носії, у свідомості якої він утворився, буде більшість людей, яких вона знає, оцінювати як “злий”, не розуміючи, що в її руках “крива міра”.

Крім того, на наш погляд, конструкти людини з соціально-психологічним аутсайдерством ще й ніби поділяються на дві частини: домінантні та рецесивні, причому домінантними стають чисто негативні, які сприяють формуванню аутсайдерського світогляду, що з цієї точки зору є вкрай не вигідною для життя в соціумі ієрархією з домінуванням структур, які провокують опасивнення, самоізоляцію, зневіру. У цьому випадку конструкт неначе б то перевертається і виглядає так:

“Злий _____ Добрий”

Аналогічного вигляду набирають інші конструкти, що можуть бути пов’язані з аутсайдерством, наприклад: “Неуспішний – Успішний”, “Неприйнятний – Прийнятний” та переважна більшість інших. Варто зазначити, що після таких “енантиодромій” конструкти схильні втрачати свій онтологічний зміст і набувати чисто номінального, тобто такого, якого надає побутова свідомість, значення. Подібно до того, як прості люди чи навіть науковці можуть по-різному сприймати слова і терміни, дезадаптована свідомість по-іншому витлумачує конструкти, в напрямі якогось соціального дефекту. У такому разі слід фіксувати факт викривлення дійсності в уяві аутайдера. Внаслідок такої індивідуалізації конструктів втрачаються і без того обмежені можливості людського взаєморозуміння, адже в різних людей можуть бути не лише різні конструкти для оцінки тієї ж дійсності, а й різне розуміння і застосування цих конструктів. З такої позиції теорія Д. Келлі може виглядати досить песимістично.

Це явище набирає здатності викривляти поведінку особистості, додавати песимізму, заважає встановлювати нормальні стосунки в суспільстві, мати адекватну реакцію на події.

Можна для прикладу зіставити два конструкти: “широкий – вузький”, “вдалий – невдалий” або “успішний – неуспішний”. Відразу “кидається у вічі” різниця відмінності між ними, адже перший, на відміну від двох інших, що носять яскраво виражений оцінний характер, покликаний ви-

значити всього лише один параметр, що торкається ширини. Здається, ніякого позитивного чи негативного забарвлення тут немає і бути не може, але це так лише на перший погляд. Якщо всі речі у світі підлягають під різні інтерпретації, як це стверджується у філософії, яка слугувала підґрунтям теорії психологічних конструктів, то можна припустити, що песиміст може оцінити певну ширину як недостатню, а оптиміст – як таку, що повністю задовольняє. Проте слід визнати, що такий конструкт не буде мати вирішального значення у процесі прийняття рішення і підпорядкується іншим, більш емоційно забарвленим.

З цього приводу в системі Д. Келлі є роз'яснення, яке полягає в тому, що “конструкти організовані в пірамідальну структуру так, що деякі з них знаходяться або в підпорядковуючій, або в підпорядкованій позиції стосовно інших частин системи” [Цит. за: 5, с. 446]. Таким чином, у свідомості людини утворюється так би мовити “оцінна” система з чітким інструментарієм. Кожен інструмент в ній знаходиться на чітко визначеному місці. На перший план тут впливають не самі конструкти як інструменти певних дій, які на щось націлені, а, радше, їх організація. Зрозуміло, що чим більше ми знаємо про організацію конструктів певної людини, тим більше у нас шансів передбачити її поведінку [Цит. за: 5, с. 446]. Звідси можна визначити, що організація конструктів у свідомості формується впродовж певного часу, починаючи з народження і закінчуючи останніми днями життя. Цей процес тим оптимальніший, чим він гнучкіший, еластичніший.

Життя людини – це постійний процес вироблення нових конструктів у нових ситуаціях, адже, якщо таких немає, то виникає почуття тривоги від неможливості здійснювати прогностичну функцію, яка є неодмінною умовою впевненості в собі й усіякого спокою.

У процесі життя відбувається накопичення фактів, яке обертається виникненням певного роду конструктів (як позитивних, так і негативних). Ці структури можуть закріплюватися або анулюватися з перебігом часу залежно від повторюваності подій певного характеру. Зрозуміло, що негативні тенденції у процесі життя можуть продовжуватися у певних людей скільки завгодно довго. У такому разі відповідні негативні конструкти будуть сприйматися як прогностичні та дієві, як такі, що розширюють поле досвіду, закріплюються у свідомості, отримуючи валідизацію на довгий час. Так, свідомість починає непомітно змінюватися в бік соціально-психологічного аутсайдерства. У різних людей цей процес може тривати по-різному. Проте у всіх буде відбуватися процес накопичення конструктів різного роду, залежно

від життя людини. Накопичення суто негативних конструктів сприяє процесу зародження негативних змін у свідомості людини, зміни самооцінки, Я-концепції, життєвих досягнень та ін.

Таким чином, у психічному людини можуть накопичуватися конструкти, за допомогою яких речі навколишнього світу будуть оцінюватися як негативні, а ситуація – як несприятлива. У такої людини буде встановлюватися, розвиватися і закріплюватися досить одностороння система оцінки навколишнього і своєї ролі в ньому.

Зрозуміло, що нормальна у психічному відношенні людина може зупинити цей процес, відкинути конструкти, які втратили свою прогностичну вартість, і почати виробляти інші, кардинально змінюючи своє ставлення до навколишнього світу і свого життя через зміну інтерпретації шляхом вироблення принципово інших оцінних систем. З точки зору теорії Д. Келлі, людина відкрита для змін і зрозуміло, як ці зміни можуть відбуватися, що є не лише нормальним, а й необхідним процесом.

Здоровими людьми відповідно до цього погляду можуть вважатися такі, що відповідають чотирьом критеріям, а саме: наявність намагання реалістично оцінювати свої конструкти і співвідносити їх з аналогічними утвореннями інших людей, іншими словами, здорові люди постійно схильні оцінювати прогностичні можливості своїх конструктів на основі власного соціального досвіду; здатністю відкинути свої конструкти в разі їхньої неефективності, що характеризує психічну проникність системи; постійно актуальні тенденції до розширення діапазону, об'єму, величини охоплення конструктної системи; розвинута можливість виконання широкого репертуару соціальних ролей [5, с. 469].

З іншого боку, патологічною картиною може вважатися ситуація подальшого використання конструкту, який втратив прогностичну вартість і повинен вважатися неповноцінним. Більше того система особистісних конструктів, непридатна для використання, однак, продовжує не лише зберігатися, а й активно застосовуватися. Спроби замінити таку систему ні до чого не призводять і вона продовжує функціонувати, не дивлячись не лише на архаїчність чи невідповідність, а й на повну нездатність прогнозувати будь-які події. Д. Келлі зазначав, що людина із застарілими конструктами може намагатися розширити їх чи певним чином модернізувати. Та цей процес не завжди вдало закінчується, тому на цій підставі можуть виникати маніакальні чи депресивні стани, що пов'язуються з надввімкнутістю свідомості, що характеризується намаганням мислити без конструктної системи, що робить цей процес розмитим і неточним або із мінімальною їх кількістю і вузькістю пер-

цептивного поля. Ця вузькість може сприяти збідненню психічного життя особистості та приводити до депресивного стану, адже обов'язково буде мати місце також і звуження “поля” конструктивів, а отже, і життєвих інтересів. З позиції розширення – звуження, депресія – це прийняття життєвих рішень із території вузького поля конструктивів.

Слід додати, що конструкти в полі звуження під час депресії набувають особливої енергії від джерела депресії та можуть певний час домінувати над психікою. Можна сказати, що від змісту цих звужених конструктивів залежить “зміст депресії”. Проте психіка може призвичаюватися до такого змісту і сприймати його як постійний. З перебігом часу “гострі кути” конструктивів можуть стиратися і не так травмувати свідомість, як опасивнювати її, надавати їй негативного тла.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Філософія конструктивного альтернативізму містить постулат, у якому зазначається, що немає такої речі, яка б не допускала принаймні кількох інтерпретацій (можливо, тут краще було б вжити слово “осмислень”). Теоретично їх може бути стільки, скільки існує інтерпретаторів – людей, які по-своєму бачать світ. Соціально-психологічне аутсайдерство – це всього лише один, проте доволі розповсюджений вид інтерпретації (осмислення) навколишньої дійсності, що має свої характерні відмінності та може бути розцінений як суспільна категорія чи прошарок.

2. Більшість особистісних конструктивів можуть видозмінюватися у свідомості людини-аутсайдера, набуваючи акцентів на негативних частинах “поля” конструктивів, можуть не лише активізуватися, а й домінувати конструкти, що сприяють виробленню специфічного, здебільшого, негативного оцінного погляду.

3. Досить багато “нормальних” конструктивів можуть не застосовуватися взагалі, поступаючись місцем чисто негативним, викликаючи суттєве звуження конструктивного поля, збіднюючи свідомість людини.

4. Особистісні конструкти людини-аутсайдера, як правило, відхиляються від свого онтологічного значення і набувають чисто номінативного, досить спотвореного, де спостерігається гіпертрофія негативних частин континуумів новоутворень.

Посилання:

1. *Баксанский О. Е.* Когнитивные науки: от познания к действию / *О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер.* — М. : КомКнига, 2005. — 184 с.
2. *Гроф С.* Человек перед лицом смерти / *Гроф Станислав, Джоан Хэлифакс* ; Перевод с англ. *Александра Неклесса*, научная редакция *Владимира Майкова*, Издательство Трансперсонального Института. — М. : AlrLand, Киев, 1996. — 235 с.

3. *Келли Дж.* Психология личности. Теория личностных конструктов. — С.-Пб., 2000. — 249 с.
4. *Тарарухина М. И.* Техника репертуарных решеток Дж. Келли / *М. И. Тарарухина, М. В. Ионцева* // Социология: 4М. — 1997. — № 8. — С. 114—137.
5. *Хьелл Л.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / *Л. Хьелл, Д. Зиглер* — С.-Пб. : Питер Ком Пресс, 1999. — 608 с.

References (transliterated and translated):

1. *Baksanskiy O.* Kognitivnyye nauki: ot poznaniya k deystviyu (Cognitive sciences: from knowledge to action). М., 2005. 184 p.
2. *Grof Stanislav, Dzhoan Khelifaks.* Chelovek pered litsom smerti / Perevod s angliyskogo: Aleksandr Nekless (Human facing death / English translation by Alexander Neklessa). Moscow, Kyiv, 1996. 235 p.
3. *Kelli Dzh.* Psikhologiya lichnosti. Teoriya lichnostnykh konstruktov (Psychology of personality. The theory of personal constructs). St. Petersburg, 2000. 249 p.
4. *Tararukhina M., Iontseva M.* Tekhnika repertuarnykh reshetok Dzh. Kelli (Method of repertory grid) // Sociology. М., 1997, № 8. P. 114-137.
5. *Khyell L., Zigler D.* Theories of personality: basic statements, research and application. St. Petersburg, 1997, К., 2006. 608 p.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2013

А. Анцибор

Психодинамические системы конденсированного опыта:

Д. Келли и возможности экспрессивно окрашенных конструктов как факторов развития аутсайдерского мировоззрения

В статье рассматривается возможность возникновения, развития и закрепления аутсайдерского мировоззрения в психике человека с точки зрения философской установки конструктивного альтернативизма и теории психологических конструктов Д. Келли. Описывается процесс зарождения в сознании эмоционально заряженных конструктов, их изменения в частях континуумов, отвечающих за негативную оценочную возможность, а также – выдвигание гипертрофированных негативных конструктов в центральную часть иерархии, как и оттеснение позитивных – на периферию. Отмечается факт доминирующего существования конструкта, несмотря на полную или частичную утрату им прогностической способности. Большинство личностных конструктов могут видоизменяться в сознании человека-аутайдера, приобретая акценты на негативных частях “поля” конструктов, могут не только активизироваться, но и доминировать конструкты, способствующие выработке специфического, чаще всего негативного оценочного взгляда. Довольно много “нормальных” конструктов могут не применяться вообще, уступая место чисто отрицательным, вызывая существенное сужение конструктного поля, обедняя сознание человека. Личностные конструкты человека-аутайдера, как правило, отклоняются от своего онтологического значения и приобретают чисто номинативное, достаточно искаженное значение, где наблюдается гипертрофия негативных частей континуума новообразований.

Ключевые слова: конструктивный альтернативизм, личностные конструкты, прогностическая способность, накопление негативных конструктов.

**Psychodynamical Systems of Condensed Experience:
D. Kelly and Possibilities of Expressive Coloured Constructs
as Factors of the Development Outsider Worldview**

The article considers possibility of emergence, development and fixation of outsider worldview in the human psyche from the point of view of philosophical constructive alternativizm and theory of psychological constructs by D. Kelly. The author describes the process of emotionally charged constructs appearance in human's mind, their changes in parts of the continuums that are responsible for the possibility of negative evaluation, and promotion of hypertrophic negative constructs to the central part of hierarchy, as well as the ousting of the positive ones to the periphery. It is noted, that dominant construct exists despite the complete or partial loss of predictive ability. Most of personal constructs can be modified in the outsider's mind. Acquiring emphasis on the negative parts of the "field" they can not only activate, but also dominate constructs that promote the development of specific, often negative view or assessment. A number of "normal" constructs can not be applied at all, giving way to a purely negative, causing significant narrowing of the construct field impoverishing human consciousness. Personal constructs of an outsider tend to deviate from their ontological significance and become purely nominative, rather distorted meaning with the hypertrophy of the negative parts of the continuum of neoplasms.

Key words: constructive alternativizm, personality constructs, predictive ability, accumulation of negative constructs.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор В. В. Рибалка